

مروری بر احوال و آثار میرزا ابوطالب فندرسکی

سید علی کاشفی خوانساری*

زمینه‌های تاریخ، علوم اسلامی و ادبیات باقی مانده است. او در شعر ابوطالب تخلص می‌کرد.

آثار سید ابوطالب فندرسکی

فندرسکی، نویسنده‌ای پرکار و پر اثر بوده است. در فهرستهای مختلف، نوشته‌های متنوعی به او نسبت داده شده است. تعداد کمی از این آثار در قالب شعر است. تعدادی موضوع ادبی و نقد ادبی دارند و برخی دیگر به علوم اسلامی باز می‌گردد.

به جز حمله حیدری سایر اشعار منسوب به او به این شرح است:

۱. ساقی نامه‌ای در ۱۱۷۱ بیت که به شماره ۳۸۳۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است.

۲. منظومه سامی

۳. مثنوی نگارخانه چین با دیباچه منشور که در سفینه رفیع الدین محمد رافع (نوشته شده در میان سالهای ۱۰۷۸ تا ۱۰۸۴) مسطور است و نسخه‌ای از آن در کتابخانه عبدالحسین بیات گزارش شده است. (در ریحانة الادب این کتاب حاوی تمام مکتوبات و منشآت عربی و فارسی مؤلف شمرده شده که بعید به نظر می‌رسد)

۴. بحر چهار پاره در مجموعه ۱۳۴۴۳/۴ کتابخانه مجلس ص ۴۹ و ۵۰.

۵. دیوان اشعار (اشاره شده در جلد نهم الذریعه)

آثار او درباره ادبیات نیز به این شرح است:

۱. رساله در بیان اقسام تشبیه و کنایه و استعاره (موجود در کتابخانه مجلس به شماره ۳۲۳۶)

۲. رساله بیان بدیع (سال تألیف ۱۰۹۹ ق) موجود در

میرزا سید ابوطالب حسینی فندرسکی، از منشیان و نویسندگان پرکار و فاضل قرن یازده و دوازده هجری است. او از سادات فندرسک

(منطقه‌ای در حوالی گرگان) بود و احتمالاً در اواسط قرن یازده در اصفهان زاده شد. در نسبت او اصفهانی و استرآبادی هم ذکر شده است. مطابق شجره نامه موجود، نسل او با ۲۷ واسطه به امام موسی بن جعفر (ع) و فرزند ایشان ابراهیم می‌رسد. خانواده ایشان از نسل علی مرتضی، ملقب به علم الهدی هستند که نبیره امام هفتم است. پدر ابوطالب، جلال الدین میرزا بیگ، و پدر بزرگش میرزا شرف الدین نام داشته‌اند.

در تذکره‌ها آمده است که او خواهرزاده میرزا ابوالقاسم میرفندرسکی نویسنده، فیلسوف و فقیه بزرگ عصر صفوی است که به سال ۱۰۴۹ یا ۱۰۵۰ در اصفهان از دنیا رفته است.

(اینکه در ریحانة الادب و الذریعه، او نوه میرفندرسکی و در فرهنگ سخنوران خیام پور فرزند او شمرده شده، صحیح نیست) ابوطالب از شاگردان علامه مجلسی بوده و با میرزا عبدا... افندی (صاحب ریاض العلماء) همدرس بوده است. وی هم عصر شاه سلیمان صفوی بوده (۱۰۷۷. ۱۱۰۵) و با توجه به نسخه‌ای از منشآت او که مرحوم گلچین معانی در کتابخانه

آستان قدس دیده و در آن محمد باقر سبزواری در محرم ۱۱۲۴ به خواهش ابوطالب فندرسکی شرحی نوشته است، نتیجه گرفته شده که تا ۱۱۲۴ ق زنده بوده است. استاد منزوی نیز در جلد سوم فهرستواره کتابهای فارسی، تاریخ فوت ابوطالب را ۱۱۲۷ ذکر کرده، اما منبع خود را معرفی ننموده است. از ابوطالب فندرسکی، آثاری به نظم و نثر در

* محقق ادبیات کودک و نوجوان

کتابخانه ملک به شماره ۱۶۸۵.

آثار او در حوزه علوم اسلامی:

۱. ترجمه فارسی شرح لمعة شهید

۲. حاشیه تفسیر بیضاوی

۳. حاشیه حاشیه خفری بر شرح تجرید قوشچی

۴. حاشیه بر روضة البهیه (مذکور در فهرست مرکزی، ج ۹

ص ۱۲۱۴)

۵. نسب نامه سادات فندرسکی (مذکور در مجموعه

شماره ۲۴۶۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)

سایر آثار

۱. توضیح المطالب در شرح خلاصة الحساب شیخ بهایی

(کتابخانه مجلس شماره ۴۳۸۲)

۲. تحفة العالم در احوال شاه سلطان حسین صفوی،

مجموعه شماره ۲۴۶۵ دانشگاه تهران، صفحه اول تا ۱۷۷.

میکروفیلم شماره ۴۹۵۵، که افتادگی و جابه جایی صفحات

دارد.

۳. منشآت میرزا ابوطالب (در مجموعه شماره ۲۵۹۱

دانشگاه تهران صفحه ۱۲۶ تا ۱۳۵) در فلسفه و کلام.

۴. منشآت (که به خط صفی الدین بن فخرالدین

الطریحی النجفی در جنگ شماره ۴۴۹۴ کتابخانه آستان

قدس، صفحات ۱۸۵ و ۱۸۶ موجود است.)

۵. معرفة الصنایع که حقایق الصنایع و صنایع نیز خوانده

شده و در سال ۱۲۶۷ همراه با اخلاق ناصری در بمبئی چاپ

شده (ریو، ج ۲، ص ۸۱۵- نسخه های خطی فارسی، جلد ۱، ص

۶۶۱)

۶. المنتهی در نجوم

گفتنی است آثاری که به وی نسبت داده شده در

فهرست های مختلف، متفاوت است که این امر، ناشی از تعدد

آثار وی و تنوع موضوعات آن است.

حملة حیدری

منظومه فندرسکی درباره مولای متقیان که به عنوان

تکمله منظومه میرزا رفیع خان باذل مشهدی شاه جهان

آبادی (متوفت ۱۱۲۳ هـ. ق.) به کار رفته، بر خلاف مشهور،

منظومه ای مستقل از کار باذل است که سالها پیش از کتاب

باذل سروده شده است. در ابیات ابتدایی این کتاب، تصریح

شده که کتاب به شاه سلیمان صفوی تقدیم شده است، و شاه

مزبور در فاصله سالهای ۱۰۷۷ تا ۱۱۰۵ قمری حکم می راند و حال آنکه باذل به سال ۱۱۲۳ در گذشته و منظومه اش ناتمام مانده است:

خدایی که یک بنده اش ز آستان

بود شاه جم جاه صاحب قرآن

... ثمین گوهر درج صاحبقران

سلیمان، شهنشاه کشورستان

... مطیعیش سلیمان صفت با دو میخ

ز جوهر نگینی در انگشت تیغ

بدانسان که جستم ز تاریخ و فال

به شاهی بماند صد و بیست سال

که دوران گیتی از او کام یافت

نگین سلیمان از او نام یافت

فندرسکی در این کتاب، مجموعاً در ۲۵ بیت، شاه سلیمان

را ستوده است.

در حقیقت، آنچه امروز به عنوان حملة حیدری فندرسکی

می دانیم، کتاب مستقلی بوده که به ابتکار شخصی به نام

نجف (از خدام حرم امام علی (ع) در نجف اشرف) به کتاب

باذل، ضمیمه شده است و متأسفانه، ادب پژوهان، متوجه این

نکته نشده اند. شیخ آقا بزرگ تهرانی، گلچین معانی، احمد

منزوی، خزانه دارلو، حسن انوشه، ذبیح الله صفا، عارف

نوشاهی، بهزادی اندوهجردی و محمد قاسم زاده همگی از

فندرسکی به عنوان اولین کسی که منظومه ناتمام باذل را

تکمیل کرده، نام برده اند.

کتاب فندرسکی در اصل جذبه حیدری نام داشته است و

این نام در اکثر نسخه های خطی موجود، مشبوت است.

در حقیقت از این کتاب، دو گونه مختلف وجود دارد.

نسخه مستقل که عمدتاً جذبه حیدری نام دارد و دیگر در

ادامه منظومه باذل که به تعاقب آن حملة حیدری نامیده

شده است. بر گل هر دو نوع کتاب را دیده و فهرست کرده و

نوشته: جذبه حیدری نوشته سید میرزا ابوطالب حسینی به

شاه سلیمان صفوی پیشکش شده و بعد ادامه داده «شاید این

همان منظومه ابوطالب فندرسکی باشد که دنباله حملة باذل

است». در الذریعه هم یکبار درباره میرزا ابوطالب فندرسکی

اصفهانی آمده «الشاعر الذی تمم حیدری» و در سطر بعد

درباره ابوطالب آمده «له غزوات حیدری... و یمكن اتحاد ما قبله».

همچنین گاهی این کتاب، همزمان به دو نفر نسبت داده شده و یا دو کتاب مختلف تلقی شده است. برخی آن را به ابوطالب فندرسکی و برخی به ابوطالب اصفهانی نسبت داده‌اند و این دو نفر را دو شخص مجزا دانسته‌اند. منزوی در جلد چهارم فهرستواره کتابهای فارسی می‌گوید: «پس از باذل، کار او را ابوطالب و فندرسکی و آزاد دنبال کردند» که ابوطالب همان فندرسکی است.

منظومه مستقل جذبه حیدری چنین آغاز می‌شود:

به نام خدا می‌کنم حمد ادا

چه نام بزرگست نام خدا

جهان داوری را ستایش سزاست

کش این هفت لشکر به زیر لواست

خدایی که از راه صنعش غبار

به جولانگه عرصه روزگار

سپس طی ۲۵ بیت به مدح شاه سلیمان می‌پردازد و بعد

داستان را چنین شروع می‌کند:

کنون باز از صاحب ذوالفقار

سخن سر کند کلک جوهرنگار

نمودند رو رهروان یقین

پس از قتل عثمان به احیای دین

او چند بار، تخلص خود را در این منظومه به کار برده

است:

ابوطالب از دهر ناپایدار

نگر تا نجویی به جز اعتبار

که بر مهر و کینش بقا تهمت است

که گر روز نور و شب ظلمت است

فرزاد بنا صبح از خشت مهر

زند بر زمین شب ز طاق سپهر

برد بهره گر از حصول امل

ابوطالب از لطف حق بی عمل

و در پایان مناجاتی طولانی که طی آن تخلص شاعر ذکر

شده، به سیادت او اشاره می‌شود:

به طومار اعمال کردم نگاه

ندیدم در آن غیر حرف گناه

پی سود بازار روز شمار

تهی دستم از هر چه آید به کار

همین است امیدم به یأس تمام
که بر دوست دانم آتش حرام

که با دل سرشتست مهتر چنان

که مهتر نگین است و دل نقش آن

یکی از پرستندگان توام

نه ز اولادم از بندگان توام

به تو دارم از لطف یزدان امید

که سازد گلیم سیاهم سفید

ستانی به جنت ز کلک نجات

ابوطالب دوزخی را برات

با توجه به تسلط فندرسکی به علوم اسلامی، کتاب او

مستند به تاریخ است. بخشهایی از کتاب او ترجمه منظوم

خطبه‌های نهج البلاغه درباره حوادث مختلف است. همچنین

ذکر شهادت عمار یاسر را دو مرتبه بر اساس دو منبع تاریخی

جداگانه آورده است.

منظومه ابوطالب اینگونه ختم می‌شود:

که‌ای از تو پیدا چه روشن چه تار

در کسریای تویی پرده دار

تویی مصدر هر چه دارد وجود

تویی مظهر هر چه دارد نمود

منظومه فندرسکی، دارای ۵۱۰۰ بیت و از ویژگیهای بارز

آن، وجود چند ساقی نامه زیبا در متن است که به اهتمام زنده

یاد احمد گلچین معانی در تذکره پیمانه چاپ شده.

تکلمه نجف

همان طور که گفته شد، منظومه فندرسکی، پیش از فوت

باذل، سراینده منظومه حمله حیدری سروده شد. پس از فوت

باذل (۱۱۲۳ ه. ق.) منظومه او رواج یافت و عده‌ای در صد

تکمیل آن برآمدند. حدود سال ۱۱۲۳ یا پس از آن، آزاد کشمیری

کتاب باذل را کامل کرده بود، اما ظاهراً این متمم هنوز در

ایران شناخته شده نبوده، لذا در سال ۱۱۳۵ شخصی به نام و

یا تخلص نجف که در نجف اشرف ساکن و احتمالاً خادم حرم

بوده، منظومه ابوطالب فندرسکی را می‌یابد و آن را از نظر

تاریخی، مطابق بخش ناتمام کتاب باذل می‌بیند و به آن

کتاب الصاق می‌کند. این کار توسط کاتبی به نام حسن و به

دستور نجف انجام می‌شود. نجف برای انجام اتصال، ابیات

آغازین جذبه حیدری شامل ستایش پروردگار، مدح پیامبر و

امیرالمؤمنین و مدح شاه سلیمان را حذف می‌کند و به جای

آن ابیاتی از خود به این شرح می‌آورد و به ابتدای داستان ابوطالب پیوند می‌دهد. این ابیات پس از آخرین بیت سرودهٔ باذل آمده است:

دُر بحر دانش، محمد رفیع

که بادش به محشر، محمد شفیع
به توفیق حق رتبهٔ برتری

چه او یافت از حملهٔ حیدری
به وصف غزای شه نامدار

علی ولی صاحب ذوالفقار
... مرا باعث رستگاری شود

همین قطره هم خیر جاری شود
خطایی اگر رفته باشد زمن

خدایش ببخشد که بخشد به من
به سال هزار و صد و سی و پنج

نجف یافت از غیب این طرفه گنج
کنون گوش دارید ای سامعان!

رسیده است ای دوستان! داستان
نمودند رو رهروان یقین

پس از قتل عثمان به احیای دین
که این بیت آخر از ابوطالب است. گفتنی است کاتبان

متأخر مصرعی که می‌گوید «که گفته ز باذل بسی پیشتر» را با
توجه به گمان خود «بیشتر» نوشته‌اند که صحیح نیست؛ چرا

که اشعار باذل ۲۴۰۰۰ بیت و اشعار ابوطالب ۵۰۰۰ بیت است.
در تذکرهٔ خلاصهٔ الکلام متناسب بودن کتاب فندرسکی با

کسری کتاب باذل معجزه دانسته شده: «الحق که این امر
غریبه از معجزات جناب ولایت مآب است.»

نسخه شناسی

تعداد نسخه‌هایی که منظومهٔ ابوطالب را در پیوست باذل
نقل کرده‌اند، بسیار بیشتر از نسخه‌های مستقل اوست. البته

در مجموع به دلیل چاپ سنگی کتاب در هند و ایران، تعدد
نسخ خطی انتظار نمی‌رفته است. قدیمی‌ترین نسخهٔ مستقل

تهران، نسخهٔ شمارهٔ ۲۸۷۳ دانشگاه تهران است که با نام
جذبهٔ حیدری در سدهٔ ۱۲ هجری به خط نسخ کتابت شده

است. نسخهٔ شمارهٔ ۳۶۸ کتابخانهٔ ملی تبریز نیز که پیوست
باذل است، در سالهای ۱۱۷۵ تا ۱۱۷۷ به خط رضی الدین

عبدالعالی در ۴۷۵ ورق در ابعاد ۲۴×۴۰ در صفحات ۳۶
سطری مذهب و مجدول کتابت شده است.

سایر نسخه‌های داخلی عبارتند از نسخهٔ ۵۳۵۵ دانشگاه
تهران، پیوست باذل به خط ملامحمد صالح حسینی تفرشی

در ۳۳۰ برگ ۲۴ سطری و ۴ ستونه که در سالهای پس از
۱۲۳۰ قمری کتابت شده است. نسخهٔ کتابخانه دکتر مفتاح

(تهران) که به خط نستعلیق محمد امین الدین حسینی
اصفهانی در سال ۱۲۹۲ به پیوست باذل کتابت شده است.

نسخهٔ شمارهٔ ۳۶۷ تبریز و نسخهٔ شمارهٔ ۱۶۵ کتابخانهٔ
سپهسالار (شهید مطهری) هر دو به پیوست باذل و نسخهٔ

شمارهٔ ۲۲۵۶ مجلس سنا از دیگر نسخه‌های این کتاب در
داخل ایران هستند. نسخهٔ ۷۹۹۸ کتابخانه مجلس نیز از

معدود نسخه‌های مستقل این کتاب است.
در خارج از کشور نیز نسخه‌هایی از این کتاب گزارش

شده است که از آن میان نسخهٔ کتابخانهٔ تاشکند به شمارهٔ
۴۵۶۱، کتابت شده در قرن ۱۲ احتمالاً از همه قدیمی‌تر است.

بلوشه نیز نسخه‌ای از همان کتاب را مربوط به همان قرن
گزارش کرده است. نسخه‌های دیوان هند و کتابخانه آصفیه

حیدرآباد مربوط به قرن ۱۳ هستند. همچنین دو نسخه از این
کتاب نیز در میان کتابخانه‌های پاکستان شناسایی شده؛ یکی

از آن مخدومی کتابت شده به سال ۱۱۹۴ و دیگری در
کتابخانهٔ حبیب اله خان به سال ۱۲۰۴ قمری. این کتابها

همگی به پیوست باذل هستند.
منابع:

۱. گلچین معانی، احمد، تذکرهٔ پیمان، تهران، سنایی،
چاپ دوم ۱۳۶۸.

۲. مدرس، میرزا محمد علی، ریحانة الادب (ج ۴)، تهران،
کتابفروشی خیام، چاپ دوم ۱۳۶۹.

۳. گلچین معانی، احمد، فهرست کتب خطی کتابخانهٔ
آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۴۶، جلد هفتم، بخش ۱.

۴. منزوی، احمد، فهرستوارهٔ کتابهای فارسی، تهران،
انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ج ۴.

۵. خزانه دارلو، محمد علی، منظومه‌های فارسی، تهران،
انتشارات روزنه، ۱۳۷۵.

* لازم به ذکر است بخشی از حملهٔ حیدری میرزا ابوطالب
فندرسکی به همراه منتخبی از حملهٔ حیدری باذل، راجی و

آزاد کشمیری که توسط اینجانب تصحیح شده است از سوی
مرکز پژوهش و آموزش کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی،
منتشر خواهد شد.